

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ЕПИЧНОТО В РОМАНИТЕ „ИВАН КОНДАРЕВ“ НА ЕМ. СТАНЕВ И „ТИХИЯТ ДОН“ НА М. ШОЛОХОВ

МАРГАРИТА КАНАЗИРСКА

Успехите на българската литературна наука в изследването на историята и теорията на романа, постиженията на съвременното сравнително литературознание позволяват да се очертаят някои международни типологически сходства в областта на голямата епична форма. В този план художествените завоевания на съвременния български роман е възможно да се разгледат не само в границите на националните измерения на жанра, но и да се сравнят с образци от други национални литератури, да се поставят в контекста на естетическите открития на световното литературно наследство. Тъкмо във връзка с националното своеобразие на романа Б. Ничев подчертава, че „цялото съдържание на българския романен опит не само може, но и трябва да бъде съотнесено към типологическите форми на жанра между другото, за да бъде оразличено на техния фон“¹. Така биха могли да се набележат някои общи и частни закономерности в развитието на българския роман, да се разкрият изявите на тези закономерности в многообразието от национални форми и индивидуално-творчески решения.

Родството на епичното в такива художествени структури като „Иван Кондарев“ на Ем. Станев и „Тихият Дон“ на М. Шолохов може да бъде изходна основа за сравнение, върху която да се покажат сходни черти на българския роман с едно от най-значителните явления на този жанр в светската литература.

„Тихият Дон“ е един жалон не само в границите на националната територия на руската литература от XX в. Той е една от онези духовни арки, под които е минавал и ще минава не един художник, дълго вглеждайки се в нея. Творбата на Шолохов възпламва богат исторически, философски, нравствен и литературен опит, излъчващ диханието на бурна, изпълнена със съдбовни събития епоха, носещ наследствените белези на голямото реалистично изкуство на Лев Толстой, опит, съдържащ чертите на самотитното, националноспецифичното, но и на нещо общовалидно, закономерно.

„Тихият Дон“ е съвременна епопея, която внесе нови, съществени изменения в характера на епоса от времето на „Илиада“ и „Война и мир“. Тъкмо с този идейно-естетически и художествен опит на Шолохов е интересно да се сравни, да се съпостави постигнатото от Ем. Станев в „Иван Кондарев“. Още повече, че в началото на 60-те години българският автор открито изрази своя пиетет към „Тихият Дон“, наричайки го „истински образец на съвременен ро-

¹ Б. Ничев. Съвременният български роман. Към история и теория на епичното в съвременната българска художествена проза. С., 1981, с. 143.

ман“², спонтанно изказа своя възторг от умението на Шолохов да вижда най-заплетените възли в историческия живот на народа, от смелостта му да разнищава най-сложни конфликти, да рисува силни човешки характери, обемайки ги в цялата им пълнота.

В какво се крие съзвучието на епическото изкуство на „Иван Кондарев“ с епичната мощ на „Тихият Дон“? Върху каква канава е възможно да се очертае близостта на писателя Ем. Станев до естетическите и художествени идеи на бележития му съвременник М. Шолохов? Тези въпроси не търпят еднозначен отговор. Очевидно не за никакво „школуване“, „влияние“ или пряко „въздействие“ може да става дума, а за онова необикновено общуване на един голям творец с друг голям творец, което не накръпява самобитността на художническото мислене, и някъде в дълбочина — не на повърхността — се открояват родствените белези: било то в областта на естетическото съзнание, реалистичния почерк, епическата традиция или жанровите закономерности.

Първата най-обща черта на Шолохов и Ем. Станев като творци е, че те са реалисти. Втората малка, но с дълбок смисъл е, че те са „жестоки“ реалисти, сурови реалисти. Още през 1934 г. авторът на „Тихият Дон“ в предговора към английското издание на романа беше предизвикан да даде обяснение на упрека на критиката за „жестокото изображение на действителността“. По-късно известният съветски учен П. Палиевски нарече суровия реализъм на Шолохов „особен вид трезвост“, „трезвост в мечтата, в порива и пълнотата на силите“³.

Българската критика единодушно повтори това определение („жесток реализъм“) и за Ем. Станев, не без подкрепата на самия писател. Той сам беше уловил нещо съществено за себе си. Близостта в собствения маниер на творческо виждане и рисуване с реалистичното изкуство на Шолохов писателят ще да е забелязал отрано, за да каже в минути на откровение: „Изглежда суров съм, както е суров Шолохов.“⁴

„Жестокият“ реализъм на Шолохов и Ем. Станев е повече от сполучливо определение, наемкаващо за нещо много характерно в техния творчески метод. Но става ли дума тук за някакъв песимистичен възглед върху живота и историята, за мрачна безнадеждност в изображението на човека? Действително в „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ трагичното напират отвред, болката струи в човешките съдби и със страшна неумолимост изниква въпросът — защо светът е толкова жесток?

Но като истински големи реалисти в „жестокостта“ на трагичното Шолохов и Ем. Станев видяха перспективите на историческия прогрес. Трагедията на човека, загубил почти всичко „в борбата между две начала“, трябваше да стане основа за нов живот, за ново приобщаване към окръжаващия го свят (Мелехов); трагедията на личността, прегърнала високия революционен идеал, обречена заради него на гибел, звучеше оптимистично (Кондарев). Какви новаторски решения на проблема „личност и история“ в съвременния епос! Прав е Св. Игов, когато казва, че „голямото епическо изкуство е винаги плод на един жесток реализъм, който разбира истината, че животът е по-силен от утопията, че суровата действителност е по-могъща от идеала, че реалното е по-силно от мечтата, животът се твори по закони, по-силни, по-могъщи и по-жестоки от нашите желания“⁵.

Очевидно Шолохов и Ем. Станев не са художници на романтичната мечта и пасторалната идилгия. В естетическите им концепции понятията „суровост“

² Вж. Среща на Емилиян Станев с млади писатели (1961). — Пламък, 1982, кн. 2, с. 8.

³ П. Палиевски. Литература и теория. М., 1979, с. 276.

⁴ Вж. И. Сарандев. Емилиян Станев. Литературни анкети. С., 1977, с. 65.

⁵ Св. Игов. Хуманизъм и творчество. Проблеми на съвременната проза и критика. С., 1980, с. 71.

и „жестокост“ на реализма са адекватни само на едно — на безпощадната правдивост, съизмерена с неумолимата логика на историята и обективността на жизнените процеси. Това е неотменен закон в естетиката на двамата писатели, ядро на техния философски поглед върху историческото битие на нацията, средоточие на възгледа им за човека, видян в множество взаимовръзки и взаимоотношения във времето и пространството.

В споменатия предговор Шолохов сам дешифрира тази особеност на своето изкуство и на реализма изобщо: „Приемайки този упрек (за „жестокото изображение на действителността“ — б. м., М. К.), мисля, че лош писател би бил онзи, който разкрасява действителността в пряк ущърб на истината и щади чувствителността на читателя, воден от измамното желание да се нагоди към него.“⁶

Тази готовност на писателя да гледа жизнената правда в очите и да я възкресява в художествена правда придава ту светло-патетично, ту тревожно-епично звучене на цялото му творчество и особено на романа „Тихият Дон“, станал „философско-художествена енциклопедия на опита на Великия октомври“, „епос-трагедия на новата епоха“ (К. Прийма).

Ем. Станев като творец подхожда със сходни естетически критерии към живия живот и художественото му обобщение в изкуството. Неговото съкровено верую се заключава във формулата: „Мисията на писателя в този свят е да казва истината.“⁷ Тази смелост и безкомпромисност белетристът запази до края на творческия си път, а в последните години от живота си все по-често се гнетеше от мисълта, че логиката на „земната жестока правда“ (която той в никакъв случай не можеше да пренебрегне) разрушава мечтата по безукорната хармония и красота, по „божественото“.

Естетиката на Шолохов и Ем. Станев не търпи друго решение на взаимоотношението „изкуство и действителност“ освен суровия реализъм. Това е една много важна страна в съзвучието на естетически идеи и художествени принципи у двамата писатели. Те обаче не сведоха реализма до голото жизнеописание, до безкрилото пресъздаване на социални страсти и класови конфликти. Като проникновени художници-изследователи авторите на „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ вгледно анализираха онези коренни начала на народния живот, онези качества на националния характер, които вещаеха исторически перспективното в съдбата на народа и човека в епохата на националноисторически катаклизми.

Такъв подход произтича от самата същност на жизнения материал, от логиката на историческия процес и съответствува на „патоса на реализма като творчески метод, откриващ възможност за анализ и изява на скритата същност на явленията“ (А. Хватов). И всичко това — пропито с най-проникновен психологизъм, обвързано с психологическата обусловеност на мотивите в поведение то на личността.

И точно тук се открива другата съществена страна на сходството в епическото изкуство на Шолохов и Ем. Станев — завидното им умение да рисуват не просто характери, а човешки душевности, да надникват в дълбините на човешките вълнения, терзания и духовни лутания, да съединяват социално-класовото с психологическото, да го потапят в стихията на чувствата, в лабиринтите на разума. Това откритие на великия Толстой намира благодатна почва в реалистичното им творчество. Авторът на „Война и мир“ писа в дневника си: „Главната цел на изкуството, ако има изкуство и то има цел, е да се каже истината за душата на човека, да се разкрият такива тайни, които не могат да се изрекат с една дума. За това е и изкуството.“⁸

⁶ М. Шолохов. Собрание сочинений в 8 тт. Т. 8. М., с. 260—261.

⁷ Съвременник, 1975, кн. 2, с. 181.

⁸ Вж. Сб. Лев Толстой об изкустве и литературе в 2 тт. Т. 2. М., 1959, с. 112—113.

Интересно би било да се види как този опит на един от колосите на реализма от миналото столетие е еволюирал в художественото дело на двама талантлив творци на XX в., какви плодове е дала тази неприкрита привързаност към руската класика. Но това е въпрос, който изисква специално проучване.⁹ Същественото в случая е това, че този проблем също би могъл да бъде брънка в аргументацията на избрания литературен паралел — общността в предпочитаната литературна традиция съвсем не е без значение. Тук си спомням образната мисъл на Томас Ман, която като че ли най-точно и безпогрешно изразява онова, което биха потвърдили и Шолохов, и Ем. Станев, когато стане дума за действената сила на Толстоения гений: „Както самият той (Толстой — б. м., М. К.), подобно на Антей при всеки допир с майката-земя е черпил върховна художествена сила, така и неговият могъщ, естествен творчески дух е за нас земя и природа, друга форма на неговото битие.“¹⁰

Но да се върнем към „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ — тези два върха на епичното съзнание в две национални литератури. И тъй като всеки връх трудно се превзема отведнъж, тъй и тези два романа неведнага се овладяха от критическата мисъл. Колкото и парадоксално да звучи за един шедевър, трябваше да изтече водата на повече от три десетилетия от излизането на „Тихият Дон“ (1940), за да се достигне до неподозираните глъбини на авторската свръхзадача, трябваше да се разгорешат три дискусии, за да се добере критиката до художествените идеи, залегнали в образа на главния герой Григорий Мелехов.¹¹ И в това няма нищо чудно. Един от белезите на голямото изкуство е неговата неизчерпаемост, необозримост. В него животът се отразява в искрящи, вечно преливащи се, неуловимо сложни движения и форми. И както е невъзможно да се обхванат жизнените явления с един поглед, така е невъзможно да се обгърне с един замах дълбоката, съкровена същност на една творба, щом тя носи чертите на самотитното, неповторимото, на литературната класика.

Струва ми се, че сродна съдба има и романът „Иван Кондарев“. Още в 60-те години към него бе направен сериозен подстъп в ширина и дълбочина (М. Николов, Ст. Каролев, Б. Ничев, Т. Жечев и др.), бе обявен за „монументален“, но до върха, до всеобемащата интерпретация на творбата бе все още далеко. Разноречието в критиката не прерасна в остра полемика, но такива определения за жанровата му структура като „хибрид“, „конгломерат“, „контаминация“ говореха за незадоволени претенции към автора на „Иван Кондарев“. Главният му герой също не удовлетворяваше критическите норми ту със своята „нетипичност“, ту със своята „студенина“, „коравост“ и пр. От публикуването на „Иван Кондарев“ (1964) досега не са изминали три десетилетия (не смятам този срок за някаква мяра!), но гласовете за още по-проникновено навлизане в художествената плът на романа се разнасят все по-настойчиво. Разстоянието във времето задължава да се обхване в пълнота епичната мощ на произведението. Мисля, че началото на 80-те години е начало на нов „шурм“ към този знаменателен връх на нашата съвременна литература.¹²

⁹ Вж. по проблема „Ем. Станев и Лев Толстой“ Ст. Каролев. Достоевски или Толстой? — Пламък, 1966, кн. 3; „Удивлявам се на страшната му правдивост и изобразителна сила“. — Септември, 1981, кн. 3; А. Анчев. „Толстовското“ у Ем. Станев. В кн. Лев Толстой и българската литература. С., 1978, с. 171—198.

¹⁰ Т. Ман. Литературна естетика. Т. 2, С., 1976, с. 169.

¹¹ Вж. В. Петелин. Гуманизм Шолохова. М., 1965; Л. Ф. Ершов. Русский советский роман. Л., 1967; А. Хватов. Художественный мир Шолохова. М., 1970; Ф. Г. Бирюков. Художественные открытия Шолохова. М., 1976; К. Прийма. С веком наравне. Ростов на Дону, 1980.

¹² Вж. Р. Йовева. Селският народ в романа „Иван Кондарев“ на Ем. Станев. — Септември, 1980, кн. 11; Философско-историческите романи на Емилиян Станев. С., 1981; С. Игоров. Разцвет на епическия роман. — Септември, 1981, кн. 1, както и по-рано публикуваните

И тъкмо сега един поглед от релефа на една друга национална литература, от Шолоховия връх на „Тихият Дон“ би спомогнал да се видят по-ясно, по-внушително широките естетически хоризонти, които „Иван Кондарев“ разгвори за романия епос в българската белетристика, за по-нататъшния развой на епическата ни традиция. Критерият е висок, мярата е голяма, но феноменът Ем. Станев допуска и заслужава това. Още повече, че има всички основания да се смята, че не само чрез творческото общуване с колосите на руската литература Толстой и Достоевски, но и чрез един Шолохов нашият писател е надникнал в собствената си душа, разбрал е някакви нови конфликти в нея, намерил е други опорни точки, за да съзрее един характер или една душевност.¹³ С други думи, както обичаше да се изразява Ем. Станев, чрез големите да се самоопознаем.

* * *

„Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ поетически осмислят уроците на социалистическата революция. Те можеха да се появят и се появиха на определен етап от историко-литературното развитие, но и в двата случая, след като епичните събития получиха своя логически завършек, след като времето даде отговор на главните въпроси на действителността, с една дума, след като социалистическата революция стана идеал в народното съзнание, а народното съзнание получи епични измерения.¹⁴

В „Тихият Дон“ Шолохов обобщава историческия опит на Октомври, показва центробежните и центростремителните класови сблъсъци, които прераснаха в колизии с националноисторическо и световно значение. В „Иван Кондарев“ Ем. Станев проникателно се вглежда в социалната педагогика на Септемврийското антифашистко въстание от 1923 г. Този акт на философска дълбочина на художника в историческия процес не би бил възможен без отговора на редица въпроси, дадени от Деветосептемврийската революция. (Някога Ленин посъветва Горки да напише романа „Делото на Артамонови“, след като самата действителност постави истинския, логически край на буржоазията като класа, т. е. след победата на социалистическата революция.)

Ем. Станев сам признава, че без 1944 г. не би написал „Иван Кондарев“. „Тези необикновени изпитания в съвременната ни история и в живота на нашия народ — споделя той — ме накараха да размисля върху силите, които са действували през 1923 г. в нашето общество. Къде е силата на нашето революционно движение и на Българската комунистическа партия?“¹⁵ Това са въпроси с епически заряд за един творец. Разстоянието във времето позволява на художника да стесни оптичския ъгъл, да обгърне с поглед националноисторическите конфликти в тяхната цялост и завършеност, да проникне в „нравственото състояние на тогавашното общество, за да могат да се разберат събитията от по-ново време“, свидетелствува Н. Станева.¹⁶

Подобни задачи с епична мащабност са стояли и пред младия Шолохов в средата на 20-те години, когато се захваща в „Тихият Дон“ да покаже причините за неравния исторически път на селския народ в лицето на донското казачество

от същия автор статии „Увод към поетиката на Емилиян Станев“ (1976) и „Иван Кондарев“ — отово“ (1977); Ч. Д о б р е в. Революция и воля. — Съвременник, 1981, кн. 2; Реплика в страни. — Пламък, 1981, кн. 5; Забранените плодове на познанието. — Септември, 1981, кн. 6—7.

¹³ Вж. Среща на Емилиян Станев с млади писатели (1961). — Пламък, 1982, кн. 2, с. 8, 15, 16, 20.

¹⁴ Срв. Т. Жечев. Българският роман след Девети септември. С., 1980, с. 8, 15, 43.

¹⁵ Труд, 15 февр. 1967.

¹⁶ Н. С т а н е в а. Дневник с продължение. С., 1979, с. 73.

по време на гражданската война. На художественото тълкуване и решение на този проблем писателят посвещава близо петнадесет години, като се има пред вид, че седма и осма част на своята епопея с най-сложните и заплетени моменти от съдбата на селянина в революционния процес той завършва през 1938—1940 г.

Почти толкова и Ем. Станев пише „Иван Кондарев“ (1950—1964). На този външен факт от творческата „биография“ на двете творби би могло и да не се обръща внимание. Но очевидно художественото решение на проблеми с националноисторическа значимост изисква продължителна интелектуална съсредоточеност. Тук не може да се отмине и друг момент от създаването на двете произведения. В първоначалния си замисъл те се проецират от двамата автори в по-ограничен обем — съответно като роман („Донщина“) ¹⁷ и повест. ¹⁸ Но тъй като големите епични задачи, които се възправят за осъществяване, разчувлат предварително определените жанрови граници и налагат жанровите измерени на епопеята.

Шолохов и Ем. Станев като писатели на нова епоха, изпълнени с ново философско виждане за света, съумяват да стигнат „до корена“ на едно епично народноисторическо съзнание, възникнало в резултат на мащабни исторически събития. Те можаха да изяснят причините за заблудите, възторзите и паденията на народните маси на границата на два свята, издигайки се над тяхната гледна точка. При Шолохов това се дължеше на непосредствените впечатления и участие в събитията, на изумително точното познаване на народния човек, при Ем. Станев — на изключително грижливото проучване на историческия материал и проникновеното навлизане в атмосферата на времето, чийто въздух писателят беше дишал на младини. Но най-важното и в единия, и в другия случай, онова, което сродява двамата творци, е притежаването на своя философия на историята. Собствената философска позиция позволява на Шолохов и Ем. Станев да видят прераждането на социално-класовите конфликти в големите исторически колизии на епохата с тяхната неповторимост, да покажат драматичния им отблясък върху националното и народно битие, трагичния им резонанс в отделния човешки живот.

Различен е обектът на изображение в „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“. Вниманието на Шолохов е приковано от трудния път на селянина в революционния процес, на Ем. Станев — от мъчителните прозрения на интелигента в овладяване смисъла на комунистическите идеи и съдържанието на революционния хуманизъм. Но и единият, и другият художник съумява да съедини съдбата на своя герой с народната участ, да въвлече в повествованието всички социални пластове, които дават цялостен облик на епохата. В „Тихият Дон“ сюжетното действие постепенно се разширява, обхващайки все повече лица и събития. Започнало с дома на Мелехови, то завъртва в калейдоскопа на историята селяни, помещици, буржоазия, интелигенция, бяла гвардия, болшевики, селото, града, столицата, фронта и тила на империалистическата и гражданската война, щаба на червените, контрареволуционерите, анархистите и пр.

¹⁷ По повод на „Донщина“ Шолохов пише: „Започнах да пиша романа през 1925 г. При това първоначално не мислех да го разгръщам така широко. Привличаше ме задачата да покажа казачеството в революцията. (. . .) Що за казаци са това? Каква е тази област на Донската войска? Няма ли да изглежда тя за читателя като някаква terra incognita? . . . Затова изоставих работата. Започнах да мисля за по-широк роман.“ — Вж. Советские писатели. Автобиографии в 2 т. Т. 2. М., 1959, с. 620, 626.

¹⁸ Ем. Станев в едно интервю споделя: „Първоначално замислих тази книга като повест. Действието беше ограничено и по време, и по мащаб. После се увлякох и вече не можех да остана в тая рамка. Щом задълбочих характеристиките на действащите лица, конфликтите се покачаха в друга светлина и повестта се превърна в роман.“ Цит. по Н. Станева. Дневник с продължение, с. 74.

В „Иван Кондарев“ не само различните прослойки на интелигенцията (прогресивна, реакционна, анархистична) минават пред погледа на читателя, но и всички социални сили на българското общество от началото на 20-те години — от царската особа до простия, неук селянин. Шолохов и Ем. Станев с пълен глас биха могли да повторят Толстоевия девиз „да се обхване всичко“. С една дума, двата романа представляват широко епично платно на живота, което в определен момент се преобразява в панорама на историческите катаклизми.

Така в „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ епосът обхваща националното битие с основните му субстанции „народ и личност“. По законите на епопеята народът е призван да възстанови разрушеното единство на света — чрез изявата на неукротимата си енергия в социално-класовите и исторически конфликти. Олицетворение на народните тежнения и в двете творби са централните персонажи — Григорий Мелехов и Иван Кондарев. Както вече казах, те са различни по социална определеност. Сходството е в крайния смисъл на техните драматично напрегнати търсения — те дирят правда не само за себе си, но и за другите, те проверяват всичко не само с разума и сърцето си, но и със собствения си опит, за да съединят в последна сметка личната си съдба с народната и при всякакви трудности и крушения в жизнения си път да запазят в себе си неразпиляно живото хуманистично чувство.

Григорий Мелехов и Иван Кондарев са нов тип епични характери. Те внушават на читателя как обикновеният руски и български човек влиза в революцията и какви общочовешки идеали защитава. В тях се оглеждат философските идеи на двама художници за личността, възправила се на кръстопътя на две епохи, на гребена на две магистрални събития като Октомврийската революция (и последващата я гражданска война) в Русия и Септемврийското въстание от 1923 г. в България. Концепцията за човека концентрира в себе си голяма част от философско-нравствените и социални идеи на двамата писатели, техните идейни прозрения, техния възглед за мястото и ролята на личността в историческия процес. При това те насочват вниманието си към един конкретно-исторически човек, който в най-голяма степен изпълнява общочовешките възделения на времето.

Човекът и революцията! Идеята за коренно преобразяване на обществото се явява пробен камък за ценността на личността, за нейните нравствени, морални и духовни качества. По същество това беше горкиевски лакмус за проверка на човешката същност — съответствуват ли нейните социални стремежи и опит на изискванията на историята, на хуманистичните идеи на революцията.

Във време на глобални исторически размествания личността може да достигне нови духовни хоризонти, но може и катастрофално да се сгромоляса, стремглаво да полети към бездната на ретроградното, консервативното, към „блатото“ на дребнаво-еснафското, което също си има своя красота, както се изразява един Емилиян Станев герой.

И така в каква насока ще се очертаят координатите на човека на ръба на две епохи — буржоазната и социалистическата, — какви нравствени параметри ще получи личността, дръзнала да провери правотата на комунистическия идеал със собствения си опит, ум и сърце (Мелехов) или съзнателно поела кръста на изпитанието чрез самата борба (Кондарев)?

В своята художествена методология Шолохов и Ем. Станев следват сходни принципи в изграждането на епичните характери. За тях диалектиката на изobraжението е нещо основно, важен момент от тяхната естетика и поетика. Каквито и остри класово-исторически, идеологически и философски сблъсъци да изследват, те ги обвързват с най-интимните и съкровени страни на човешката душевност. Тяхното психологическо изкуство ги кара да се вгледат съсредоточено в извивките на човешкото съзнание, да следят неотстъпно мъчителните тър-

сения на духа в стремежа към истината. За тях типичното не е заложено в характера, а в душевността на човека. Може би затова, когато техните романи се появиха на бял свят, героите им изглеждаха твърде нетипични. Мелехов и Кондарев нямаша предходници в съветската и българската проза. Първият като селянин не приличаше нито на Фурмановия Чапаев, нито на Фадеевия Метелица, нито на Леоновия мрачен „язовец“ Семьон Рахлеев. Много буйна, неудържима в поривите си беше природата на Шолоховия герой, за да се вмести в схемите на съветската критика от 20-те — 30-те години. Вторият — комунистът Кондарев — нямаше нищо общо с предшествениците си от „Село Борово“ или „Септемврици“. Много издълбоко загребваше този окършен от войната беден полуинтелигент, когато прегръщаше идеята за революционно преустройство на света.

Очевидно като истински големи художници-философи Шолохов и Ем. Станев бяха насочили погледа си към най-сложни явления в две национални действителности, до този момент невидени в литературата в цялата им многоимеримост. А външно „нетипичното“ носеше белезите на бъдещето. На такава основа се родиха герои, които представляваха нова извивка в спиралата на националния и народния характер в две литератури.

Тази особеност в художествената методология на двамата писатели, както вече казах, се гради върху изключително майсторското, органично съединяване на социалното и интимно-личното, класово-историческото и конкретно-индивидуалното.

В такъв случай лесно обяснимо е защо съветската критика така дълго крѝжи около образа на Мелехов, без да може да го обясни в цялост. Ударението падаше все върху социалната природа на героя — селянин-средняк, обречен да изпие докрай чашата на страданието заради двойствената си позиция в революционния процес. Но това не изчерпваше съдържанието на този образ, неговото богатство, а авторската позиция, струяща симпатия към Мелехов, оставаше в страни, необяснена. Или съотношението „автор и герой“ критиката непростимо изпускаше и оценяваше като неоправдано възхищението на Шолохов от Мелехов. Едва когато писателят в края на 50-те години сам приповдигна крайчеца на завесата, стана ясно, че има „очарование на човека“, което също може да бъде предмет на авторския интерес. Пак тогава Шолохов подчерта по повод на Мелехов: „Повече от всичко на писателя, на самия него е нужно да предаде движението на човешката душа.“¹⁹

Точно тъй и при Ем. Станев социалният анализ е немислим без изследване „живота на душата“. В не една беседа, анкета или интервю белетристът се връща към този свой естетически принцип. В разговор с автора на настоящата статия през 1973 г. Ем. Станев неколкократно повтори: „Най-важното в изкуството е душата на човека, не характерът, а метафизичната същност на човека: откъде идва, накъде отива. . .“

Това е казано в 70-те години, когато са написани „Легенда за Сиби“ и „Антихрист“, и стана пределно ясно за читатели и критика, че в естетиката на писателя освен пиетет към „душата“ на природата и животното има и нещо друго, нещо ново. И това ново започна именно с романа „Иван Кондарев“ (не говоря за подстъпите към него: повестите „Крадецът на праскови“ и „В тиха вечер“). Струва ми се, че сега е значително по-лесно да се тълкува психологическата същност на централните му персонажи. Колкото годините ни отдалечават от времето на появата на тази творба, толкова героите по-лесно се обхващат в оптичския ъгъл на зрение с цялата им многопосочност — социална, класова, идео-

¹⁹ В. Советская Россия, 25 авг. 1957. (Тук и по-нататък в текста разредката навсякъде моя — М. К.)

логическа, нравствена, духовна. И нищо чудно, че най-адекватните оценки за романа и неговия главен герой предстоят. Така изумява този образ на комуниста, на интелегента от народните низини, така поразява с богатия си душевен, драматично напрегнат вътрешен живот! Няма я схемата, няма го човекът с „кожена куртка“.

И това е друг момент от творческата близост в романната поезика на двама видни художници на социалистическия реализъм. Никаква опростеност в погледа върху човека, чиято душа е станала пресечна точка на класово-социални и националноисторически сблъсъци. Тъкмо обратното. Шолохов и Ем. Станев са истински писатели-диалектици. В тяхното съзнание личността е движеща се вселена, в която трябва да се видят, открият и обяснят пружините на причинно-следствените ѝ връзки със света, колкото и понякога да изглеждат непонятни, неразгадаеми. Изправени пред човека и явленията на живота, двамата писатели ги обгръщат с душата и ума си. „Как ще изградиш един характер — казва Ем. Станев, — ако не схващаш неговия живец — същински възел от противоречия — неговите стремежи, възделения, класови интереси, нравствени качества.“²⁰

„Живецът“ или „чудинката“, както ще каже един Шолохов герой от „Разораната целина“, са образни понятия за индивидуалната природа на личността, станала кръстовище на социални и нравствено-хуманистични тежнения. „Възлеът от противоречия“ у селянина Мелехов и селския учител Кондарев е общ — каква позиция да заемат спрямо идеята за революционно преустройство на света. Всеки по своему — според индивидуалната си природа и социален опит — ще търси отговор: не еднозначен, опростен, примитивен, а такъв, който да удовлетвори богато надарените им натури.

Вътрешното движение в образите на Мелехов и Кондарев започва с разочарованието от миналото, средата, нравите, предразсъдъците, с рушенето на неотдавна изповядвани идеали. И в двата случая то се съсредоточава в общия въпрос: „Из кой път?“ Своеобразното в съзнанието на Мелехов се изразява в мисленето с народнообразни понятия, внушени от народния епос. Не е лесно за селянина да направи решителния избор подобно на оня юнак от приказките, който е застанал на кръстопът, разсъждавайки кой път да поеме — ако тръгне наляво, ще загуби коня си, ако тръгне надясно — главата си. Това не значи, че Мелехов търси „златната среда“, „трети път“, а винаги и неотклонно се стреми към истината, и то истина не само за себе си, но и за такива като него.

При Емилиян Станевия герой оценките се правят с възможната категоричност и строгост. Но обективният резултат от избора на личността и в двата случая е сходен. Селянинът Мелехов и бедният интелегент Кондарев еднакво дълбоко преживяват трагедията на Първата световна война, виждат със собствените си очи кървавата ѝ вакханалия, потресени са от нейните мерзости, несправедливост и безсмисленост. Идеалите, с които те отиват на фронта, са развенчани докрай. Мелеховият казашки патриотизъм за явна служба на царя и отечеството се разбива на прах. Тънката пелена от романтични представи за защита свободата на личността, за висша нравственост и справедливост у Кондарев се разкъсва и очите се разширяват от страшните картини на фронта.

Най-силно е смутена хуманистичната природа на героите. Безчовечността на войната, ужасите, ниската цена на човешкия живот ги поразяват. Нещо трепва в душите на тези обикновени люди и в съзнанието им се връзва като трион неотклонният въпрос: „Защо? В името на какво се поругава човешкият живот?“

Нещо безвъзвратно е разрушено, но истинският отговор на въпросите не ще бъде намерен веднага. Сложено е само началото на мъчителния път в търсенето на истината. С дълъг низ от криволици, лутания и съмнения е осеян пътът на героите, докато направят своя избор в историята.

²⁰ Вж. Н. Станева. Дневник с продължение, с. 212.

По силата на много причини — социална принадлежност, национална характерология, своеобразие на историческите условия в Русия и България в периода 1914—1923 г. — обстоятелствата, с които взаимодействува личността, е естествено да бъдат различни. Общото е, че суровите реалисти не облекчават пътя на своите герои към истината за революцията, не пренебрегват сложността на обективните процеси. Казвам „не облекчават“, но това не значи, че изкуствено затрудняват. Отразяваната обща атмосфера на времето оказва такъв жесток натиск върху личността.

Двамата писатели зорко се вглеждат в психологията на характерите, в причините, които ги отклоняват или направляват в една или друга посока. Оттук и активната роля на разказвача в „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“, който не е безстрастен регистратор на жизнене подробности, а човек, който се стреми да бъде вътре в събитието,²¹ в действието, както и във вътрешното „аз“ на героя, за да се постигне спойката или отблъскването, взаимовръзката или разрывът с обстоятелствата и във всички случаи да се открие гласът на емоционалната или мисловната реакция в поведението на личността. При Шолохов гласът на разказвача изразява неприкрит лиризъм и субективна оценка, при Ем. Станев — съдържано външение и умело завоалиран поглед за станалото.

Една сходна психологическа доминанта в изображението на характерите в двата романа е мотивът за просветлението в съзнанието на главните герои. По понятни причини нишките на прозрението у политически неграмотния селянин Мелехов и вглбения в себе си интелигент Кондарев, значително по-лесно овладял социалната педагогика, няма да съвпадна. По-важна е в случая принципалната близост в психологизма на двамата писатели.

Безпощадният реалист Шолохов много прецизно — в десетки епизоди и обстоятелства — показва острите синкопи в мислите и реакциите на своя герой, люшкането от една истина към друга — от правдата на болшевика Гаранжа през националистичните идеи на автономиста Изварин и отново към революционните идеали, изказани от простия казак Фьодор Подтелков. Мелехов усеща ту твърдата почва на социалната борба, ту лепкавата кал на съсловното или регионалното. ... Нищо не разбирам. Трудно ми е да проумея всичко това — изповядва той с болка пред Изварин. — Блуждая като виелица в степта.²² А разказвачът след диалога с Подтелков ще добави: ... Мъчително се старееше да се ориентира всред хаоса от мисли, да обмисли нещо, да реши.²³

В повратните месеци на 1917 г. Григорий заедно с десетки хиляди други казаци отказва да стреля срещу болшевиките, не се прибира на топло в дома си като много негови съселани и активно участва в създаването на революционния казашки комитет (в станица Каменская). Както казва той, почти е приел „червената вяра“. Но историческият водовъртеж така го повлича, че търсенето на „изход“ се оказва безкрайно мъчно. Вълната на обстоятелствата го залива и той все по-трудно изплува над тях, за да разбере скрития им смисъл. Тази непонятност и непрозорливост изхвърля Мелехов на гребена на контрареволюционната стихия. Драматизмът в съдбата на героя се засилва и стига своята кулминация в жестоката кървава сеч с червените матроси (в боя при Климовка). Едва тогава „в някаква минута“ ще проблесне „чудовищното просветление“: „с мокро от сълзи, обезобразено от болка лице към струпалите се около него казаци извика с безумен, диво прозвучал глас:

²¹ В „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ историческият документ или близостта до историческите факти имат важно значение.

²² М. Шолохов. Тихият Дон. Книга първа и втора. Превод от руски Г. Жечев. С., 1981, с. 616.

²³ М. Шолохов. Тихият Дон. Книга първа и втора. Превод от руски Т. Жечев. С., 1981, с. 620.

— Кого сякох! . . . — И за пръв път в живота си се замята в тежък припадък, като крещеше и изплюваше заедно с пияната, трупаша се по устните му:

— Братя, за мене няма прошка! . . . Разсечете ме, за бога! Убийте ме!“²⁴

Прозрението у Мелехов идва след низ от грешки, от престъпления спрямо другите и собствената му човешка природа. Но тъкмо тя не издържа и в момент на най-висша несправедливост съвестта властно заговорва, прави самооценка, внушава разкаянието, измерва величината на вината. В този епизод гласът на разказвача, обикновено изразяващ съчувствие към героя, е пределно съдържан. И все пак забележителният художник Шолохов пространствено сближава човека, изпаднал в най-яростно отчаяние, със земята, която го е създала, „изровен от копита тучен, лъскав чернозем, на който се бе родил и живял и с пълни шепи бе взел от живота — богат със скърби и беден откъм радости — всичко, що му е било отредено“.

С тази земя е закърмен Григорий, тя го е поила и хранила, върху нея е изпитал щастие и скърби и против корена си не бива да върви, срещу дедите си, които са я накvasили с пот и кръв, не бива да застава напреко. Същата тази земя, „тучна и сияеща“, ще трябва да влее нови сокове в жилите му, да го подкрепи, да го приласкае в обятията си, да му върне сили за изкупление на вината.

Веднага след философско-многозначителното отстъпление на разказвача в повествованието се въвежда природна картина, която като че ли на пръв поглед е неутрална: „Само тревата расте на земята, като посреща безучастно слънцето и лошото време, храни се със земните животворни сокове, покорно се навежда под гибелното дишане на бурята. А след това, разпиляла по вятъра семето си, също така безучастно умира, като с шумоленето на повехналите си стръкчета поздравява излъчващото смърт есенно слънце.“²⁵ Образът на природата поглъща гласа на разказвача и внушава дискретно неговата позиция с богатия си подтекст — тревата може да бъде безучастна към всичко, което я заобикаля, безлично да приема добро и зло, но човекът с нравствено развито чувство не може да се примири със сторената несправедливост, с причиненото зло, не може равнодушно да взаимодействува със света. Това просветление в душата на Мелехов ще породии острия завои в избора на пътя, то ще стане нравствена основа на приобщаването му към червените, то ще го доведе в Първа конна на Будьони.

По-иначе се реализира мотивът за просветлението в образа на Емилиян Станевия Кондарев. При него то бележи стъпалата на духовната еволюция на комуниста — всяко от тях е едно приближаване до дълбоката същност на идеала. За пръв път просветлението („колкото и страшно да е то“) като надежда се появява в годините на войната, след руската революция. Тогава то маркира решителния отказ от прежните мечти и илюзии за „нравствена свобода“, „свръхчовеци и герои“, то е началото на съмнение във всички наготово поднесени истини, началото на жесток самоанализ в поведението и постъпките.

Втори път просветлението нахлува в душата на Кондарев при съприкосновението с Балкана, изправен като живо същество, „тайнствено, необозримо и страшно“. Това е първото усещане за връзката с народа. Но именно усещане, а не ясна представа как ще се осъществи тя. „Стаеният дух“ на Балкана лесно се асоциира в съзнанието на героя със стаения, а това значи непознат, тайнствен, необозрим народен дух, страшен като планината. Мислите отлитат към величавото минало на народа, запечатано в стъпките на хайдушките чети, в подвига на Левски и Ботев. Но вдъхновението остава непълно, нещо „стяга“ душата на Кондарев. То е незнанието как народът ще приеме идеята за революцията, как ще откликне на въстанието, как ще се изяви в предстоящото.

Трети път просветлението ще се слее с убеждението, че борбата е страшна („дело и ужас“), и най-после ще блесне като светкавица, озарявайки „тъмната

²⁴ Пак там. Книга трета и четвърта, с. 280.

²⁵ Пак там.

бездна в душата“. След въстанието Кондарев ще почувствува, че народът по своему разбира онова, над което дълго е блуждал умът му: „Сега, когато самолюбието му беше стигнало до нула, и от гордостта му нямаше и помен, противоречията, на които бе търсил разковничето, се обединяваха! Те се обединяваха не чрез някаква нова, дълбока мисъл, а съвсем просто, щом прие, че всички разбираха това, което разбира и той, и щом се видя не над тях, а между тях равни на тях.“²⁶ Това е просветлението, равно на истинско душевно равновесие, синоним на идеалното сливане на личността с масата.

Както Шолохов, така и Ем. Станев обгръща всички душевни открития на героя със съпричастния тон на разказвача. Особено плътно повествованието се доближава до съзнанието на Кондарев в четвъртата книга на романа, в която гледните точки на персонаж и разказвач често преминават една в друга. И след в кулминацията на просветлението, в мига на върховно духовно извисяване съзнанието в оценката за направения избор е най-силно: „Сега можеше да обгледа ясно пътеките, изминати от неспокойния му дух — виждаше живота си като мътен поток, започнал от Калето във вмирисаната на кисела влага къща. Една светла частица беше се блъскала в мътилката да търси светлина с младежки ширив, но без ничия помощ и все пак беше намерила вярната посока тогава, когато над него заплашително надвисваха всички последици от убийството и въстанието.“²⁷

И още нещо. Според художествените концепции на двамата писатели не само субективните подбуди подсилват драмата, но и противоречията извън тях, в самата действителност и обкръжение. Мелехов се връща в родния хутор след демобилизацията от Червената армия със съзнанието, че честно — с пролятата кръв и незарасналите рани — е изкупил греховете си спрямо революцията, че има право да се приобщи към съветската власт. Но . . . го посрещат студената враждебност и недоверие на председателя на революционния съвет, бившият приятел от детинство Михаил Кошевой:

„Седяха един срещу друг, разделени от масата, и мълчаха. След това Григорий каза:

— Нещо у нас не е в ред. . . По лицето ти познавам, че не е в ред. Не ти е по сърце пристигането ми? Или се лъжа?

— Не, ти позна, не ми е по сърце.

— Защо?

— Излишна грижа.

— Аз мисля да се прехранвам сам.

— Не говоря за това.

— Тогава какво?

— Ние с тебе сме врагове.

— Бяхме.

— А, както се вижда, и ще бъдем.

— Не разбирам. Защо?

— Ти си ненадежден човек.

— Греша. Напразно говориш така.“²⁸

Ето го мъжеството на Шолохов, „способността да се погледне истината в очите и да се издържи срещаният поглед“, както много точно забелязва съветският учен П. Палиевски.²⁹

Душевното просветление, което изпълва цялото същество на Кондарев, прегръдките на Балкана на път към селата за организиране на единния фронт

²⁶ Ем. Станев. Иван Кондарев. Т. 2, С., 1979, с. 422.

²⁷ Пак так.

²⁸ М. Шолохов. Тихият Дон. Книга трета и четвърта, с. 782.

²⁹ П. Палиевски. Литература и теория, с. 276.

в навечерието на въстанието, радостните мисли, които го завладяват, полегнал под вековния дъб, ще се окажат не съвсем съответстващи на реалността. Срещата със селянина от Равни рът обърква уж установените вече понятия на комуниста за „душата на народа“ — Кондарев се сблъсква с огромно недоверие и мрачно отчаяние в селската психика, които го стъпсват:

„— Кой набор си, байно? — попита Кондарев.

— Пета дивизия.

— При Гевгели? . . .

— Аха.

— Как се върна от фронта?

— Ами щом се разби Каймакчалан, колата, че в къщи. Кучка на бачия.

— Значи само на себе си разчиташ.

— Самси господ над нази, черната земя под нази.“³⁰

Съзнателно приведох тези диалози от „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“. Те нямат нищо общо помежду си — подозрителността на болшевика Кошевой и недоверието на отчаяния и самотен в неволята си български селянин имат различни извори. Но в тях се съдържа нещо важно за вътрешната логика в движението на героите, нещо типологически сходно в маниера на двамата автори при изграждането и разгръщането на епичните характери. Пътят към истината зависи не само от зрелостта на социалния и политическия опит, но и от противоречията в самия живот. Заплашен от арест, Мелехов ще избяга от хутора и случайно ще попадне там, където най-малко му е мястото — в анархистичната банда на Фомин. Душевното му равновесие от преди (в конницата на Будьони) отново се нарушава и нишката към историческата правда изтънява.

Що се отнася до Кондарев, представите му за народа сериозно се накръняват от простата непоклатима философия на селянина („Самси господ над нази, черната земя под нази“). Идеята за единение с масите, виждана до този момент в малко романтична подплата (размислите под сянката на вековния дъб), отново е подложена на преосмисляне, особено след непредвиденото, нетактично убийство на равнорътския кмет. Оказва се, че практиката на класовата борба е нещо много по-сложно от наученото в книгите, изискващо гъвкавост, опит, такт, знания, почерпани от живота. Не само непознатият селянин, но и Радковски, особено селският комунист Нишков ще отворят очите на Кондарев за истината.

Пътят на комуниста към овладяване дълбоката същност на идеала, на практиката и тактиката на революционната борба се оказва труден. Художникът Ем. Станев проверява в български вариант един от уроците на Шолохов в „Тихият Дон“ — за отговорността на комуниста пред масите, за взаимоотношението на личността с масата в революционния процес. Писателят внушава, че таква като Кондарев, които бяха готови да правят революция, трябваше да съзряят за нея — и един от важните моменти на това съзряване беше проникателното вникване в мисленето и трепетните копнежи на простия народ.

Какво общо има това със студеното равнодушие към съдбата на мелеховци у М. Кошевой? Какво общо има волунтаризмът на този неузрял болшевик с онова чувство на „вина“ и „гузност“ у Кондарев пред селяните след неуспеха на въстанието, което е равнозначно само на едно — отговорност на комуниста, на водача за участието на другите (а тя очевидно няма да бъде лека след поражението)?

Ем. Станев показва друг вариант на взаимоотношението „личност и маса“, като намери свой подход и изобразителни решения в рамките на епическата достоверност в художественото изразяване. Но както великия си съвременник

³⁰ Ем. Станев. Иван Кондарев. Т. 2, с. 291.

Шолохов, той внушава, че съзряването на личността (и не само в лицето на Кондарев) за обществен и политически прогрес е сложен процес и всякакво опроставане в изображението би било измяна на жизнената правда.

Успоредно с това тези големи творци не пренебрегват характера на художественото познание, което означава нещо повече от жизнена правдивост. Мелехов и Кондарев са художествено обобщение на възгледите на двамата автори за народния човек и народния характер. Заедно с това чрез тях те поставят мъчни въпроси, които позволяват да се види идеята за революцията и революционната борба в светлината на философските проблеми на историята. Шолохов избира за гледна точка народната представа за света, Ем. Станев — виждането на човек, който ще се слее със светоусещането на народните маси. Двата автори надникват в дълбините на народните пластове и изследват процесите на трагично рушене на старото и кълновете на нов тип мислене.

Героят на Ем. Станев често е укоряван в суровост, желязност, в сектантство. Но едно бегло сравнение с образа на болшевика Кошевой от „Тихият Дон“ убеждава, че Кондарев е твърде далеч от нежеланието на този суров селски водач (председател на ревкома в селото) да се вглежда в индивидуалната съдба на такива като Мелехов (като селянин това повече му подхожда), а това значи — в съдбата на една част от народа.

Стопяването на леда в душата на Кондарев започва тъкмо тогава, когато се наближава връзката с масите, когато се докосва осезаемо до тяхната психология, философия на живота, нравственост и чувство за бунтовна красота. Казвам бунтовна красота, защото именно народната песен за кончето-ластовичка с позлатени юзди и посребрени стремена ще му подскаже най-добре жаждата у селския човек за справедливост и уважение, вярата му в доброто. Очевидно, за да почувствува символичния образ на народната песен, Кондарев трябва да притежава душа, сърце, сетива за това.

Неговият истински облик на комунист се очертава с особена релефност в тези първи, трудни, мъчителни стъпки на революционната практика, когато се стреми да намери брод към обикновените хора, когато трябва да им внуши собствените си убеждения. Тук художникът-психолог Ем. Станев с удивителна скрупулوزност следи извивките в съзнанието, кошмарите в сънищата, неудържимия плач, който разтърсва раменете на Кондарев и носи облекчение за нещо отдавна търсено, но едва при общуването със селските хора явно почувствувано и разбрано.

Съществена особеност в епиката на Шолохов и Ем. Станев е присъствието на трагичното. Изявата и кулминацията на епичните характери става чрез структурата на трагичното. Стана ясно, че всеки герой изживява болезнена драма било вътре в себе си, било в конфликт с обкръжаващия го свят.

Интересно е да се види функцията на трагичното в поетиката на финалите на двата романа. В тях се открива най-определено нравствената ценност на Мелехов и Кондарев като личности. Хуманистичните им пориви се сливат с опита на революцията. Те с открити гърди изминават тежкия път на познанието на истината. Обрудени от суровите битки на времето, преживели трагични изпитания, те не загубват любовта и вярата в живота даже когато от него почти нищо не е останало (Мелехов) или са обречени на гибел (Кондарев).

Мелехов, умьдрен от историческите битки, се връща в родния дом, за да приеме с открити гърди възмездие за извършените грешки, да поеме по единствено верния път — да съедини своята съдба със съдбата на такива като него, които по-рано или по-бързо са разбрали уроците на историята: „И тъй, сбъдна се онова малко, за което през безсънните нощи Григорий бе мечтал. Той стоеше пред прага на родната къща, държеше сина си в ръце.

Това бе всичко, което бе му останало от живота, което засега още го свързваше със земята и с целия този огромен, блестящ под студеното слънце свят.³¹

Включването на трагичното (без гибел на героя) в епичния финал е израз на вярата на Шолохов в човека. Изследователите на „Тихият Дон“ отбелязват, че „онова ново, което дава в световната литература Шолохов, се изразява в съединяването на оптимизма и трагедийността, на философията и историята. Тържеството на живота в най-невероятни условия, жизнелюбието и стоицизмът на човека са заветна идея на Шолохов.“³²

Това присъствие на оптимизма при една завършена трагедия (Кондарев е осъден на смърт) е особеност в структурата на епичния характер и при Ем. Станев. Иван Кондарев търпи крушение в битката, но идеите и идеалът му остават живи. Величието на героя се подхранва от високото самосъзнание, че се е слял с народната съдба, че изпитанията не са сломили народния дух:

„Самата мисъл, че отива при другарите си във вонешното казармено помешение, го изпълни с топлина, с чувство на душевна чистота, спокойствие и съвършенство. Имаше нужда да мисли за тях и не жалеше нищо повече. „Да, те са моята сила, нека бъдат и моята гибел — каза си той, като се държеше в парашета. — Аз — дотук, те и другите, които идват, ще победят.“³³

Кондарев с достойнство ще посрещне смъртта, усетил да не се интересуват, като разтваряне във вселената. Решението на трагичното при Ем. Станев става в духа на българската епична традиция, утвърдена още от Ботев.

* * *

Мелехов и Кондарев в пълнотата на изявата си, в единението с народните въжделения, в нравствената си извисеност се издигат до национални характери, съхранили всичко най-хубаво, което нацията е натрупала в продължение на векове. Според светския учен Л. Ершов националният характер съдържа редица устойчиви черти, които еволюират бавно в националния исторически живот.³⁴

Като истински епичи Шолохов и Ем. Станев не могат да не се интересуват от движението на националния характер, още повече от измененията, станали в него през XX в. в епохата на грандиозни класово-исторически битки.

Героите на Шолохов и Ем. Станев синтезират коренните противоречия в две национални действителности, сходни по някои исторически параметри. Нацията е разединена на две — за и против революцията, за и против въстанието. Социално-класовият конфликт прокаква цепнатина, която разтърсва живота из основи — ето изходната точка, от която тръгват двамата писатели, изследвайки еволюцията на националния характер.

Шолохов сам подчертава, че в „Тихият Дон“ се стреми да нарисова „онези колосални промени в бита, живота и човешката психика, които се извършват в резултат на войната и революцията“³⁵. Сходни задачи стоят и пред Ем. Станев.

И двамата писатели въвеждат широко историческата основа на характеристиките, без да идеализират националнорасовото. Последното има особено значение при Шолохов, тъй като той рисува не просто руския човек, а казака в революцията с неговите съсловни, регионални нрави, обичаи и прочие предразсъдъци. Затова в „Тихият Дон“ акцентът върху миналото пада в много по-голяма степен, отколкото в „Иван Кондарев“. Погледът към поколения назад трябва

³¹ М. Шолохов. Тихият Дон. Книга трета и четвърта, с. 906.

³² А. М. Минакова. Епос Шолохова в мировом литературном процессе XX века. — В: Творчество Михаила Шолохова. Л., 1975, с. 69.

³³ Ем. Станев. Иван Кондарев. Т. 2, с. 475.

³⁴ Срв. Л. Ф. Ершов. Национальный и народный характер в эпосе Шолохова. — В: Творчество Михаила Шолохова. Л., 1975, с. 76.

³⁵ М. Шолохов. Собр. соч. в 8 томах. Т. 8, с. 260.

ва да осветли своеобразното в самосъзнанието и самочувствието на казачеството, да развенчае легендата за социалната хомогенност на казашката маса — факт, който ще подготви почвата за семената на революционните идеи.

Друго е съотношението на минало и настояще в епопеята на Ем. Станев. Авторът на „Иван Кондарев“ ограничава художественото време на повествованието от юни 1922 г. до септември 1923 г. Епичните рамки обаче се разширяват чрез ретроспекцията, спомена или дневника до времето на Първата световна война и началото на века. Критиката възприе дневника на Кондарев главно като момент от духовната еволюция на героя, като мотивировка на индивидуалните черти в характера, като обяснение на подтика към комунистически идеал. Той представляваше и философският възел в идеологическия и политическият спор между Кондарев и бъдещия фашистки водач Христатиев. Но с тази неговата функция не се изчерпва.

Чрез индивидуалните представи за света и човека в дневника Ем. Станев характеризира едно поколение, станало свидетел на измяната на възрожденските идеали, „израсло на камък“, в потискаща духа бедност, поколение, което, отвлечено от цинизма на буржоазното общество, е направило опит да потърси спасение във „висшата нравственост“, в доброто и красотата. Тъкмо в дневника се съдържат социално-историческите корени на този нов момент от развоја на националния характер, който е една от свръхзадачите на нашия белетрист. В по-широк план — на фона на войната, предадена с цялата ѝ безнадеждност, се очертава съдбата на цял народ от по-новата ни история. Тя, войната, дава най-различни отблясъци върху човешкото съзнание и поведение и Ем. Станев проникновено показва нейните разнообразни рефлексии в образите на Кондарев, Христатиев, Балчев, Корфонов, Анастаси Сиров, селяните.

Внушавайки своята хипотеза за националния характер, Шолохов и Ем. Станев вгълбено рисуват онова, което представлява изминат етап в развоја му, което се руши, обречено да си отиде, и онова ценностно, което се запазва и се обогатява с нови шрихи. До талантливата, вечно диреща натура на Мелехов се очертават фигурите на баща му Пантелей Прокофиевич, влюбен в поезията на селския труд, но страстно отстояващ съсловната традиция, робуващ на вековните предразсъдъци и нрави; на брат му Петро, храбър казак, но склонен да се движи по инерцията на общоприетото, тривиалното, да се нагажда според политическите веяния на времето; на майката — Илинична — с нейната мекост и кротост, но и патриархална смиреност. Григорий синтезира в себе си разума и трудолюбието на баща си, смелостта на брат си, добротата, незлобливостта на майка си и много от онези добродетели, които нацията е съградила през вековете и е запазила за векове.

Надарената му с прекрасни нравствени и човешки качества личност, нейното обаяние и чар обаче не биха се изявили в такава степен (може би въобще не биха се изявили), ако героят не се беше докоснал до събитията на века. Именно в бурния исторически водовъртеж на гражданската война, в активния допир с идеите, които витаят във въздуха на революционната епоха (на болшевики, бели генерали и атамани, автономисти, анархисти и пр.), се разкрива неговата страстна, пълна с динамична целеустременост личност: „Сам търся изход“. Тази готовност за взаимодействие с историята (а не търсенето на среден път!), стремеж да се намери правилното решение във всяка ситуация (от многото варианти да се избере най-верният), да се търси моралното оправдание на всяко действие (а това невинаги е възможно) извисяват Мелехов над тривиалното, закостенялото, еснафското и придават нов отблясък на образа му като средоточие на националния характер. Този характер, както се разбира, в съвременната епопея значително се обогатява — най-вече със социално-исторически опит, представяйки друга степен на неговото развитие. Но и в тези нови координати

образът на Мелехов съответствува на една основна мяра за епичен характер с национална значимост — блестящо обединява в себе си онова, което лежи разпръснато, във едно от друго.

Според същата закономерност се изгражда и Емилиян Станевият Кондарев. В него ясно се открояват някои изконни черти на българина наред с онези положителни стойности, които са внушени от новия етап в историческия развой на българския национален живот.

Интересен, оригинален, новаторски е подходът на нашия писател, когато пристъпва към изображението на националния характер. Последният е видян във вертикален и хоризонтален разрез, разположен във времето и пространството. В рамките на романното време Ем. Станев разполага две величини на националния характер. И двете съдържат много от типичните черти на българина, наслоени в многовековното му историческо битие. И все пак едната от тях кондензира в себе си миналото, ако мога така да се изрази, другата — настоящето и още повече бъдещето в еволюцията на националния характер. Първата изглежда като анахронизъм в епохата на бурни социално-класови и националноисторически сътресения, втората е устремена в бъдното, зад хоризонтите на съвременността.

Образът на Костадин Джупуна се намира в основата на вертикала на националния характер във времето и антидетично спрямо Кондарев в пространството. Това противопоставяне идва не само по линия на политическата, идеологическата и социалната конфронтация на равнището на съвременността. Според концепцията на автора Костадин е изминат момент от развой на националния характер. Символиката в композиционното разположение на образите в художествената структура на творбата е лесно забележима — Ем. Станев започва романа с Костадин, за да го завърши с Кондарев, с образа на оня, комуто принадлежи историческата перспектива.

Обичта към земята, природата, семейното огнище, жаждата за труд, патриархален уют и спокойствие у Джупуна са традиционни черти на българина открай време, пресъздадени от писателя с особена любов. Но те според неговото световиждане се оказват недостатъчни за обществения прогрес. Пробния камък — изпита по история и социална справедливост — Костадин не издържа. Неговият патриархален хуманизъм (примерно обичта му към предания ратай Янаки) бързо се изпепелява, когато се засегнат собственическите чувства и класовите интереси.

Когато за пръв път прочетох „Иван Кондарев“, стори ми се, че Ем. Станев е несправедлив или поне непоследователен към онова силно хуманистично начало, което е заложено по природа у Костадин. Върху тази основа сякаш би могъл да се разгърне друг характер, устремен не само към своя малък идеал за патриархално щастие, но и допускащ правото другите да имат такова. Струваше ми се, че един човек, така свято тачещ паметта на дедите си — прости селяни-колибари, така вострастен в труда, влюбен в хубостта на Балкана, тънко чувстващ всичко естествено, така бурно реагиращ на бруталността и цинизма в деветоюнските изстъпления, раняващи майчинството и невинния детски живот, не може да остане безразличен към незавидната участ на безимотните, гладните, би могъл да постави пред себе си мелеховски въпроси: „Защо? Срещу кого съм тръгнал? Какво правя сред убийците на простите люде?“

С много от нравствените си добродетели — привързаността към земята, труда, природния свят, копнежа по щастие — Костадин действително се доближава до Шолоховия Мелехов. Но дотук приликата свършва. Той не се лута, идеите на времето не го вълнуват. Непокорството и буйният му нрав стигат само да извоюва правото си на любима жена от небогат род. Костадин е твърде далеч от социалния опит, който Мелехов натрупва в кипежа на революцията и

гражданската война, въпреки че времето и особеностите на националната действителност (въстанието от септември 1923 г.) не го лишават от подобна възможност — да изяви надарената си по природа натура. Тъкмо това съществено го отделя от героя на „Тихият Дон“. В рамките на художественото време на епопеята този характер не се движи, не се изменя. Авторът намекава, че и преди, и в бъдеще той ще остане все същият — застинал в идеала си, сраснал се с мечтата си за чифлик в Делиормана, за много земя, дом, жена, деца.

Жизнената позиция на Костадин Джупуна не разколебават нито деветоюнските събития, макар че вижда отблизо отвратителния лик на онези, които презира, като христакиевци и балчевци, и волю-неволю се оказва на една нога с убийците на такава като неговите прадеди, нито въстанието извиква в иначе честната му натура ответна реакция за това, че свято е нарушена справедливостта в света. Костадин остава глух за воплите на онеправданите, спял за часа на историческото възмездие, за да тръгне в такъв момент с тъста си на гроздобер. В изкривеното от класова омраза лице на ратая си Лазо той не съумява да прочете собствената си присъда, трагично се разминава с историческата необходимост и колелото на историята жестоко го прегазва.

Големият художник Ем. Станев прозорливо показва единствено възможния финал в развоя на такава разновидност на националния характер въпреки съществуващите добродетели. Отсъства най-главното — отзивчивостта към изискванията на времето, в която се крие и зърното към прогреса. Ето по какви причини първото читателско впечатление може да се окаже измамно. Но в това няма нищо странко, защото пълнокръвието на човешкия характер у Джупуна е постигнато от автора със завидно майсторство.

За философа Ем. Станев Костадин не може да бъде мярка за нещата и явленията. Бъдещето принадлежи на други, на кондаревци, които носят безпогрешно чувство за истината, но истина не на отделния индивид, на собственика, а на множеството. Те също носят нравствена чистота и честност, но измерени не с нормите на провинциалния еснаф, а с опита на историята и социалната зрелост.

Подобна оценка за Костадин Джупуна може да звучи рязко, но в края на краищата неговият идеал не отива по-далеч от еснафско-селската идилгия, от патриархалния индивидуализъм.

Критиката твърде много писа за симпатиите на автора към този герой, а и сам писателят е признавал това. Но в същото време художническата проницателност подхранва остротата в такава реплика на Ем. Станев, изказана още през 1961 г., когато създава втората част на „Иван Кондарев“: „Той (Костадин — б. м., М. К.), въпреки че носи толкова нравствени качества, все пак е човек, останал вън от обществото. Той няма политически поглед, което беше характерно за голяма част от народа.“³⁶

Във философията на Ем. Станев като писател Кондарев олицетворява другата мярка за нещата, противоположна на еснафската ограниченост, на еснафството като жизнена позиция, психология и поведение на личността. Презрението на героя към такова съдържание на понятията се подсилва и от разрушената му любов към Христина. Макар и образована, и тя в широтата на жизнения си кръгозор не отива по-далеч от еснафските разбирания на баща си.³⁷

Както вече казах, романът започва с „изживяната“ мярка за духовни добродетели и завършва с нещо друго — със синтеза на нови черти в националния характер, станали определящи в по-сетнешната история на българския народ. В това се изразяват приносът и новаторството на Ем. Станев в съвременната

³⁶ Вж. Пламък, 1982, кн. 2, с. 17.

³⁷ Вж. Н. Станева. Дневник с продължение, с. 116—118.

ни литература. Неговото световиждане създаде модела на националния ни характер в един нов етап от историческото развитие. Това е привилегия само на големите художници, които като Шолохов умеят да изследват коренните явления на жизнената действителност, детерминиращи същественото в еволюцията на националната характерология.

Законно е да се попита — все пак къде се крият изворите на тази друга величина на националния характер? На гола почва ли се раждат кондаревци? Само разочарованието от нравствените идеали и отчаянието от войната ли ги раждат?

Творческата история на романа подсказва в каква насока са се движили авторските търсения във връзка с образа на Кондарев. Като концептуален художник Ем. Станев настойчиво е дирил родословното дърво на тази друга възможност в еманацията на националната душевност. В по-близко време писателят я открива в метежната устремност на Яворов и неговия лирически герой с неудовлетвореността от живота, със „страстната поривност към най-голямо духовно възискателство“ (Ем. Станев), със склонността към отрицание и съмнение във всичко; в по-далечен план — той я съзира в романтиката на хайдушките копнения, в героиката на революционните борби от времето на Левски и Ботев. Този неукротим бунтовен дух (наред с обичта към земята и труда) също е изконна, нравствено ценностна черта в характера на българина. Ем. Станев в XX в., във времето на най-решителни националноисторически промени показва най-перспективния вариант на нейното възплъщение и изява в образа на комуниста.

За да открие националната значимост в характера на Кондарев, писателят рисува и други лица. Корфюзов и Анастаси Сиров, учителят Георгиев и Кольо Рачиков, Христатиев и Балчев са все разслоени на човешката душевност, предизвикани от войната и остротата на социалните конфликти. Но нито един от тях не се издига до висотата на национален характер — или корените в нацията са плиткни, или линията в бъдещето е къса. Всички те понякога са твърде далеч или просто полярно настроени спрямо народните тежнения. А тъкмо тук е силата на Кондарев. Каквито и движения на душата — съмнения, падения и терзания — да изпитва, в края на краищата търсещият му дух достига до малко тайнствения и даже страшен отначало феномен — народа, съхранил (в епоса) и пренесъл през всички сътресения на историческата си съдба бунтовното чувство за красота, подвиг и саможертва.

Пълнотата на изявата на националния характер не е възможна без сливане с народното, без отклика на народните възжеления. Тъкмо тогава епичният характер получава национална ценностност и се извисява с цялото си величие, свобода и човешка красота.³⁸ Художници като Шолохов и Ем. Станев отлично реализират това единство на национално и народностно в образите на Мелехов и Кондарев. Епичната мощ на героите се усеща най-силно тогава, когато органично се сливат с народната душевност и я изразяват. Неслучайно и двата характера са обвеяни с ореола на фолклорното, потопени са в атмосферата на народния епос. Душевното прозрение у двамата герои е толкова по-всеобхватно, колкото по-близко се намират до своя народ, до неговите радости и болки. Онова, което чувствава и прозира Мелехов, ще го открием в репликите на неговия съселаният Альошка Шамил или у ординареца му Прохор Зиков; онова, което е трудност за Кондарев, се оказва просто и ясно в съзнанието на Ванčovски, Радковски или Саната.

Централните герои на „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ в своята целокупност на епични характери са концептуално обобщение на народната съдба в две национални действителности в сходни исторически отрязъци с цялата им

³⁸ Срв. Хегел. Естетика. Т. 2, с. 586.

трагичност и национална обаяреност. Въпреки строго индивидуалното, националноспецифичното те изразяват нещо закономерно в съдбата на човека от ХХв, дръзнал да овладее идеята за революцията и да разбере докрай дълбоката ѝ същност, да види накъде извежда историческата перспектива. Тези черти на героя съществено отличават съвременната епопея от нейния античен вид. В статията си „Хоризонтите на художествения образ“ М. Храпченко подчертава, че в социалистическото изкуство чертите на епиката търпят видими изменения.³⁹ „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ в най-голяма степен потвърждават това — епичният характер не се ограничава само с единството на индивидуално и субстанциално, със синтеза на национално и общочовешко. Той се обогатява с чертите на историческото, класовото.

Хегел доказва, че в „общото епично състояние на света“, във „века на героите“ личност и народ се сливат, за да се роди един истински самостоятелен героичен характер, способен да изпълни най-съкровени и в същото време всеобщи стремежи на нацията. Това положение се нуждае най-малко от две уточнения. Първо. Родството на съвременната епопея с античната обикновено се свързва с героиката на събития, действия, характери. Но развоят на епичното изкуство убеждава, че това не е задължително условие. Както забелязва М. Храпченко, в епоса на социалистическото изкуство значително място може да има трагиката, епичният характер се изразява не чрез героичното, а чрез трагичното начало. Тази закономерност потвърждават „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“.

Второ. В съвременната епопея се наблюдават промени в акцентите на взаимоотношението „личност и народ“. Сега ударението пада не само върху отделния индивид като изразител на народното (както е в класическия епос), но и върху съзидателната сила на народа, който преобразява обществото. Темата за народа е друга основна тема в епопеите „Тихият Дон“ и „Иван Кондарев“ и не си поставям за цел да я разглеждам. Тя изисква специално проучване. Ще кажа само, че народният типаж е една проба за таланта на епика. И Шолохов, и Ем. Станев с удивително познаване и пластичност, с точни, запомнящи се штрихи рисуват галерия от характери на селяни. Образът на селския народ те завъртват като кристал пред очите на читателя, откривайки най-неочаквани отсенки — от безименния, потопен в отчаяние от бедняшката си участ селянин до оня, който попристягва пред разстрел пояса си и „със страшна замечтаност“ извиква: „Хайде, братя, да умрем! Опусиял му този сиромашки живот!“ („Иван Кондарев“); от безръкия Алексей, враждуващ за парче орна земя с Матвей Кошулин до набиения, квадратен във фигурата си Кошевой и проникателния; с оловна тежест в погледа си Подтелков („Тихият Дон“).

³⁹ М. Б. Храпченко. Горизонти художественного образа. Статия первая. Вопросы литературы, 1980, кн. 11, с. 193.